

Dorota Żurek

ORCID: 0000-0003-2553-3471

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Uwagi na temat stopnia digitalizacji i udostępnienia rękopiśmiennych ksiąg miejskich średnich i małych miast ziemi krakowskiej w XIV–XVI wieku

Comments on the Degree of Digitization and
Availability of the Manuscripts of the Town
Books of Medium and Small Towns of the
Krakow Region in 14th – 16th Centuries

Abstrakt

Artykuł ukazuje problematykę związaną z korzystaniem z najstarszych rękopiśmiennych ksiąg wpisów, będących jednymi z najstarszych wytworów kancelarii miejskich. Księgi te są podstawowym źródłem do badań nad najdawniejszymi dziejami miast polskich. Artykuł miał na celu po pierwsze ukazać, jaki jest stopień zachowania tego typu źródeł, po drugie – zasygnalizować stopień udostępnienia ich kopii cyfrowych w sieci. Stosując metody opisową i indukcyjną, zarysowano stan zachowania zasobu źródłowego ksiąg rękopiśmiennych wybranych miast oraz wskazano, w jakich kolekcjach archiwalnych i bibliotecznych są one przechowywane. Określono także, czy wymienione jednostki dostępne są w formie cyfrowej. Następnie przy wykorzystaniu metody statystycznej analizowano stopień rozproszenia ksiąg miejskich oraz stopień ich digitalizacji i udostępnienia.

Uwaga została skupiona na grupie sześciu miast leżących na obszarze dawnego województwa krakowskiego, reprezentujących ośrodki średnie i małe (Biecz, Bochnia, Ciężkowice, Nowy Sącz, Olkusz, Proszowice). Przeprowadzone analizy ukazują, że stopień digitalizacji i udostępniania tych źródeł jest niezadowolający, co w połączeniu z rozproszeniem archiwaliów – znacznym w przypadku niektórych miast, zwłaszcza Olkusza – nadal stanowi pewną barierę dla badaczy wykorzystujących tego typu źródła.

Słowa kluczowe: księgi miejskie, rękopisy, archiwum, kopie cyfrowe, miasto średniowieczne

Abstract

The article reveals the problems associated with the use of the oldest manuscript entry books, which are among the oldest products of town chancelleries. These books are a fundamental source for research into the earliest history of Polish towns. The article aimed firstly to show what is the degree of preservation of such sources, and secondly to signal the degree to which their digital copies are available online. Using a descriptive and inductive method, the state of preservation of the source resources of manuscript books of selected cities was outlined, and it was indicated in which archival and library collections they are stored. It was also indicated whether the listed units are available in digital form. Then, using a statistical method, the degree of dispersion of town books and the degree to which they have been digitized and made available were analyzed. Attention was focused on a group of six towns located in the area of the former Cracow province, representing medium and small centers (Biecz, Bochnia, Ciężkowice, Nowy Sącz, Olkusz, Proszowice). The analyses carried out show that the degree of digitization and accessibility of these sources is unsatisfactory, which, combined with the dispersion of archival materials, significant in the case of some towns, especially Olkusz, still constitutes a certain barrier for researchers using this type of sources.

Keywords: town book, manuscripts, archive, digital copies, medieval town

W badaniach nad najdawniejszymi dziejami miast polskich podstawową kategorią źródeł są księgi sądów i urzędów miejskich. Były one wytworem kancelarii miejskiej, do której wpisy wносиły urzędy radziecki, wójtowsko-ławniczy, wójtowski. Ważne miejsca w tych badaniach zajmują także księgi będące wytworem działalności bractw religijnych

i cechów rzemieślniczych¹. Źródła tego typu są bezcenne dla rozpoznania dziejów społecznych, gospodarczych, kulturalnych czy ustroju miast polskich doby przedrozbiorowej².

Spuścizna średniowiecznych ksiąg miast polskich jest bardzo skąpa. Jak ustalił Henryk Samsonowicz, średniowieczne księgi z dużych i średnich miast zachowały się dla 40 ośrodków w skali całego kraju³. Tymczasem na obszarze samego dawnego województwa krakowskiego w późnym średniowieczu funkcjonowało 75 miast⁴. W przypadku tych ośrodków księgi miejskie lub ich fragmenty z okresu do końca XVI w. zachowały się w 31 przypadkach⁵. Przy tym najstarszych ksiąg, w których wpisy rozpoczynają się już w XIV w., mamy zaledwie kilka, najwięcej dla Krakowa. W przypadku mniejszych miast z tego okresu posiadamy tylko fragmenty najstarszych ksiąg Kazimierza, Biecza, Olkusza i Kęt – i wszystkie te zabytki zostały opublikowane⁶. Zdecydowanie więcej

-
- 1 Szerzej na ten temat zob. Agnieszka Bartoszewicz, *Piśmiennność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2012), 82–132.
 - 2 Na temat znaczenia i przydatności ksiąg miejskich zob. Janusz Tandecki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)* (Warszawa–Toruń: IS PAN, 1990); Janusz Łosowski, „Dokument i księga wpisów w społecznościach małych miast okresu staropolskiego. Problem funkcji”, w: *Kultura piśmienna średniowiecza i czasów nowożytnych. Problemy i konteksty badawcze*, red. Piotr Dymmel, Barbara Trelińska (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998), 151–164; Agnieszka Bartoszewicz, „Średniowieczne księgi sądowe polskich miast – dzieje powstania zespołów i kolekcji”, w: *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, red. Anna Kamler, Dorothea Pietrzakiewicz (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2014), 159–173.
 - 3 Henryk Samsonowicz, „Średniowieczne księgi sądowe małych miast w Polsce”, w: *Homines et societas: czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. Tomasz Jasiński, Tomasz Jurek, Jan Piskorski (Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1997), 447–484. Na ten temat także Bartoszewicz, *Piśmiennność mieszczańska*, 14–22.
 - 4 W wykazie sporządzonym przez Henryka Samsonowicza jest 67 ośrodków. Zawierał on jednak błędy. Maria Bogucka, Henryk Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986), 106, 115–119.
 - 5 Są to Będzin, Biecz, Bochnia, Chrzanów, Ciężkowice, Czchów, Dobczyce, Dukla, Grybów, Kazimierz, Kęty, Kleparz, Kraków, Krzepice, Książ Wielki, Lanckorona, Lelów, Limanowa, Miechów, Nowa Góra, Nowy Sącz, Olkusz, Proszowice, Skawina, Stary Sącz, Tarnów, Wieliczka, Wojnicz, Zakliczyn, Zator, Żywiec.
 - 6 Bartoszewicz, *Piśmiennność mieszczańska*, 15–17; *Księgi radzieckie kazimierskie 1369–1381 i 1385–1402. Acta consularia Casimiriensia 1369–1381*, wyd. Adam Chmiel (Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1932); *Najdawniejsza księga sądowa miasta Biecza*, wyd. Bolesław Ulanowski (Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1896); Bożena Wyrozumska, „Fragmenty najstarszej księgi miejskiej Olkusza”

zachowało się ksiąg, w których wpisy rozpoczynają się w XV w. Tego typu zabytki posiada niemal 1/3 ze wspomnianych 31 ośrodków, bowiem zachowały się one dla 11 miast. W pierwszej połowie XVI w. rozpoczynają się księgi kolejnych trzech ośrodków, zaś najwięcej, bo niemal połowa spuścizny urzędów miejskich z obszaru dawnego województwa krakowskiego, pochodzi dopiero z drugiej połowy XVI w.

Najlepiej zachowana i stosunkowo najpełniejsza jest spuścizna aktowa Krakowa i Kazimierza⁷. Kraków był jednym z kilku największych ośrodków Królestwa Polskiego i największym miastem Małopolski, zaś Kazimierz wprawdzie jest zaliczany do średnich miast, ale jako satelita Krakowa pełnił szczególną rolę w sieci urbanistycznej kraju. Z uwagi na tę wyjątkowość oba ośrodki zostały wyłączone z dalszych analiz, nie reprezentują bowiem typowego miasta polskiego doby przedrozbiorowej. Na marginesie warto zaznaczyć, że ich spuścizna aktowa w zdecydowanej większości jest przechowywana w Archiwum Narodowym w Krakowie, księgi te są też systematycznie digitalizowane i udostępniane w witrynie internetowej Szukaj w Archiwach.

Jak wspomniano, nieliczne miasta z terenu dawnej Rzeczypospolitej mają to szczęście, że zachowała się ich najstarsza spuścizna urzędów miejskich (uwaga ta dotyczy także miast z terenu dawnego województwa krakowskiego⁸). Ich archiwalia poniosły największe straty w czasie wojen,

Małopolskie Studia Historyczne 2/1 (1959): 49–57; Przemysław Stanko, „Zaginiona najstarsza księga miejska Kęt z XIV–XVI wieku”, *Archiwista Polski* 2 (2009): 27–42.

7 Kancelarie Krakowa i Kazimierza były przedmiotem szczegółowych badań zob. *Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802*, oprac. Marian Friedberg (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966); Marian Friedberg, „Kancelaria miasta Krakowa do połowy XVIII wieku”, *Archeion* 24 (1955): 277–304; *idem*, „Kancelaria miasta Kazimierza pod Krakowem 1355–1802”, *Archeion* 36 (1962): 137–170, Bożena Wyrozumska, *Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu* (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1995); Marcin Starzyński, „Nad średniowiecznymi księgami rachunkowymi miasta Krakowa”, *Roczniki Historyczne* 74(208): 165–178; *idem*, *Średniowieczny Kazimierz. Jego ustrój i kancelaria* (Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2015).

8 Zebranie i opisanie zachowanych ksiąg miejskich z terenu dawnej Rzeczypospolitej do k. XVI w. było przedmiotem grantu NPRH „Katalog ksiąg miejskich na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w dobie jagiellońskiej do 1600 r. w archiwach krajowych i zagranicznych”, realizowanego w ramach projektu „Epoka jagiellońska i jej dziedzictwo w I Rzeczypospolitej do 1795 roku. Problematyka gospodarcza i społeczna, dzieje miast”. Kierownik projektu: prof. dr hab. Zdzisław Noga. Efektem pracy zespołu badaczy będzie baza internetowa ksiąg miejskich, zawierająca ich opis. Projekt ten ma być odpowiedzią na postulowaną od lat konieczność zebrania i uporządkowania kolekcji archiwalnych i bibliotecznych dotyczących ksiąg miejskich. Problem ten opisywała już dawno Agnieszka Bartoszewicz w odniesieniu do zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych, ale – jak zauważył Karol Nabiałek („Księgi miejskie Proszowic z XV–XVIII w. Studium kodykologiczne”, *Archeion* 120 (2019): 287) – uwaga ta dotyczy

ale także pożarów, które regularnie trawiły miasta. Największym ciosem dla źródeł miejskich były straty poniesione w czasie powstania warszawskiego, w którym spłonęło ponad 90% zasobów Archiwum Głównego Akt Dawnych⁹. Niemniej do dziś archiwum to jest jednym z głównych ośrodków przechowywania ksiąg miejskich, przy czym z badanego obszaru nie pochodzi ich wiele (2%). Nieco większa część badanych zbiorów jest przechowywana w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu oraz w Bibliotece Jagiellońskiej (w obu przypadkach stanowią one 5,5% całości analizowanego zbioru). Księgi miast z obszaru dawnego województwa krakowskiego po II wojnie światowej w największej liczbie znalazły się w Archiwum Narodowym w Krakowie i jego zamiejscowych oddziałach. W ostatnich latach w ramach porządkowania zbiorów część z nich została przekazana archiwom państwowym właściwym ze względu na aktualną przynależność administracyjną danego miasta. W ten sposób np. Akta miasta Chrzanowa i Będzina trafiły do Archiwum Państwowego w Katowicach. Równolegle podjęto akcję przekazywania do centralnego archiwum w Krakowie zasobów z oddziałów zamiejscowych tej jednostki. W ten sposób do Krakowa trafiły księgi miejskie m.in. Bochni, Nowego Sącza, Starego Sącza. Zmiany te w pewnym stopniu pozytywnie wpłynęły na dostępność ksiąg, ograniczeniu uległa bowiem liczba instytucji, w której były przechowywane. To jeden z ważnych aspektów związanych z dostępnością źródeł. Obecnie w Archiwum Narodowym w Krakowie jest przechowywanych 80% spuścizny aktowej z analizowanych miast (tab. 2).

Ważnym aspektem w kontekście wyjątkowości tego typu źródeł ich ochrona w celu zachowania tego dziedzictwa dla kolejnych pokoleń, ale również ich upublicznianie za pośrednictwem bibliotek i archiwów cyfrowych. W ostatnich latach uległ intensyfikacji proces digitalizacji i udostępniania w sieci kolekcji rękopiśmiennych archiwów i bibliotek krajowych¹⁰. Duży wpływ na jego przyspieszenie miał okres pandemii.

ksiąg miejskich okresu staropolskiego w ogóle (Bartoszewicz, „Średniowieczne księgi”, 171–172: „Odnalezienie interesujących materiałów wymaga od badacza wiedzy i umiejętności korzystania z różnego rodzaju pomocy archiwalnych, ponieważ nie dysponujemy żadnym zbiorczym zestawieniem informującym o przechowywanym zasobie archiwum źródeł proveniencji miejskiej. Często też informacje znajdujące się w inwentarzach trzeba uznać za niewystarczające czy wręcz mylące”).

9 Opis zniszczonych zespołów zob. Adam Wolff, „Akta partykularne przedzobiorowe Archiwum Głównego 1381–1835”, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Głównie Akt Dawnych*, red. Adam Stabelski (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1957), 175–221.

10 Nie biorę pod uwagę materiałów zdigitalizowanych, ale udostępnianych wyłącznie na stanowiskach komputerowych w czytelniach instytucji, które je przechowują.

Niestety z reguły nie przewiduje się digitalizacji ksiąg sądów i urzędów miejskich w pierwszej kolejności, co oznacza, że nadal niewiele z nich jest dostępnych w sieci. W niektórych przypadkach stanowi to poważny problem dla badacza. Udostępnianie cyfrowe ma bowiem szczególne znaczenie w sytuacji, kiedy zespół archiwalny jest rozproszony i podzielony między różne jednostki – archiwa, muzea i biblioteki niejednokrotnie znajdujące się w różnych miastach, ale także w przypadku, kiedy stan zachowania rękopisu nie pozwala na jego udostępnianie badaczom.

W celu przeanalizowania skali problemu związanego z zachowaniem i udostępnianiem ksiąg miejskich została przeprowadzona charakterystyka spuścizny kilku mniejszych ośrodków miejskich z obszaru dawnego województwa krakowskiego. Wybrane zostały te miasta, dla których zachowało się co najmniej kilka ksiąg z okresu do końca XVI w., a których zasób jest rozproszony. Przyjęte kryterium pozwoliło na wyodrębnienie grupy obejmującej sześć ośrodków: Biecz, Bochnia, Ciężkowice, Lelów, Nowy Sącz Olkusz i Proszowice, dla których zachowało się łącznie 107 rękopisów (tab. 1). W grupie tej są cztery miasta średnie, które po Krakowie i Kazimierzu były największymi ośrodkami regionu, do grona tego zalicza się dwa ośrodki górnicze Bochnię i Olkusz oraz ważne centra handlu i rzemiosła, jakimi były wówczas Biecz i Nowy Sącz. Miasta te należą także do najstarszych miast regionu, bowiem ich lokacja miała miejsce w XIII w. Pozostałe dwa ośrodki, Lelów i Proszowice, mają czternastowieczną metrykę i zaliczane są do małych miast Rzeczypospolitej doby przedrozbiorowej¹¹.

Biecz w średniowieczu był miastem królewskim, siedzibą sądów grodzkiego i ziemskiego oraz Sądu Wyższego Prawa Magdeburskiego. Zasób archiwalny ksiąg miejskich Biecza do końca XVI w. obejmuje 23 rękopisy (tab. 3). Są one przechowywane w trzech instytucjach, mających swoją siedzibę w dwóch miastach – we Wrocławiu i w Krakowie. Niemal wszystkie księgi – poza wspomnianą wyżej najstarszą, obejmującą lata 1388–1398 – pochodzą dopiero z XVI w. Cztery księgi znajdują się w Zakładzie Ossolińskich we Wrocławiu, są to głównie akta dokumentujące działalność cechów rzemieślniczych. Pozostałe księgi miejskie bieckie znajdują się w dwóch instytucjach krakowskich. Dwa rękopisy przechowywane są w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej. Zasadniczy zasób akt miejskich obejmujących wytwory urzędów i sądów

ponieważ nie są one udostępnione do użytku powszechnego.

11 Podstawowe informacje o tych miastach zob. Feliks Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI: województwo krakowskie (powiaty południowe)* (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1985), 33–45, 49–60, 142–157, 211–223.

radzieckich, wójtowskich i ławniczych w liczbie 17 rękopisów jest przechowywany w Archiwum Narodowym w zespole Akta Miasta Biecza. Archiwalia Biecza nie uległy zatem znaczeniu rozproszeniu. Natomiast stopień ich digitalizacji i udostępnienia można określić jako zły. Spośród zachowanych akt udostępniana jest kopia cyfrowa tylko jednej księgi, co stanowi 4% tego zespołu. Wspomniana księga to rejestr przyjęć do prawa miejskiego¹². Wybór tego rękopisu był zapewne podyktowany jego wyjątkowością, bowiem tego typu źródeł w skali całego kraju zachowało się niewiele¹³.

Bochnia w średniowieczu stanowiła obok Wieliczki główny ośrodek górnictwa solnego w kraju. Jako jedno z nielicznych miast małopolskich, poza Krakowem i Kazimierzem, może poszczycić się bogatym zasobem ksiąg miejskich, przede wszystkim pochodzących z XVI w., łącznie z analizowanego okresu zachowało się 35 rękopisów (tab. 3). Są one przechowywane w trzech instytucjach: w krakowskim Archiwum Narodowym i Bibliotece Naukowej PAU i PAN oraz w muzeum regionalnym w Bochni. Zasób przechowywany w archiwum obejmuje 14 ksiąg będących wytworem urzędu radzieckiego oraz 17 powstałych jako efekt pracy sądów i urzędów wójtowskiego, ławniczego i wójtowsko-ławniczego zachował się także jeden rejestr przyjęć do prawa miejskiego. Zasób ten jest obecnie przechowywany w Archiwum Narodowym w Krakowie, w zespole Akta miasta Bochni, gdzie kilka lat został przekazany z bocheńskiego oddziału tego archiwum. Sytuacja dotycząca udostępniania w sieci tychże ksiąg jest odmienna niż w przypadku Biecza. Wszystkie wspomniane rękopisy są udostępniane w witrynie internetowej Szukaj w Archiwach. Oznacza to, że księgi miejskie Bochni są zdigitalizowane i oddane do użytku publicznego w 91%. Jednak korzystanie z nich jest nieco utrudnione, ponieważ udostępniane kopie cyfrowe cechują się niską jakością. Wynika to z faktu, że tylko w przypadku najstarszej księgi wójtowsko-ławniczej zamieszczono skany wykonane z oryginału¹⁴, natomiast wszystkie pozostałe są skanami, które wykonano z mikrofilmów. Mikrofilmy te powstały w latach 70. XX w. i są wykonane w technice czarno-białej. W badaniach nad dziejami Bochni ważne miejsce zajmują księgi cechowe, dokumentujące działalność cechów kowalskiego

12 Archiwum Narodowe w Krakowie, Akta miasta Biecza, Księga przyjęć do obywatelstwa Biecza, sygn. 29/101/0/3/26, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/13467927> (dostęp: 13.11.2023).

13 Na ten temat zob. Mateusz Król, Michał Schmidt, „Krakowskie *libri iuris civilis* z lat 1392–1800 na tle zachowanych rejestrów przyjęć do prawa miejskiego w Polsce i wybranych ośrodkach europejskich”, *Krakowski Rocznik Archiwalny* 21 (2015): 19–52.

14 ANK, Księga wójtowsko-ławnicza Bochni, sygn. 29/4001/0/2.1/10.

i krawieckiego oraz powroźników. Z okresu do końca XVI w. zachowały się trzy tego typu księgi. Dwie z nich są przechowywane w Muzeum im. Stanisława Fischera w Bochni, trzecia znajduje się w Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie. W przypadku tych ksiąg można korzystać wyłącznie z rękopisów dostępnych na miejscu¹⁵.

Ciężkowice w średniowieczu były małym miastem, ośrodkiem sukiennictwa, leżącym na szlaku handlowym z Królestwa Węgierskiego. Dla tego miasta zachowało się tylko pięć ksiąg miejskich z okresu do końca XVI w. (tab. 3)¹⁶, które są przechowywane w trzech instytucjach, zlokalizowanych w Krakowie i Warszawie. Jedna z ksiąg znajduje się w zbiorach warszawskiego Archiwum Głównego Akt Dawnych w zespole Varia archiwalne z Biblioteki Baworowskich, który zawiera szczątki różnych zespołów archiwalnych. Pozostałe księgi znajdują się w instytucjach krakowskich, w Archiwum Narodowym i Bibliotece Jagiellońskiej. Spośród tej grupy zdigitalizowano i udostępniono w sieci tylko księgę wójtowsko-ławniczą ze zbiorów AGAD¹⁷. W przypadku tej księgi digitalizacja była szczególnie ważna, gdyż dzięki niej rękopis został w ogóle udostępniony badaczom, jako że od dłuższego czasu ze względu na zły stan zachowania nie było możliwości korzystania z niego. Jest to doskonały przykład ilustrujący jeden z celów digitalizacji, jakim jest ochrona zabytków przeszłości. W związku z niewielką liczbą zachowanych ksiąg miejskich Ciężkowic udostępnienie jednej z nich powoduje, że stopień digitalizacji zasobu wynosi 20%.

Nowy Sącz w średniowieczu był znaczącym ośrodkiem handlu i rzemiosła w Małopolsce, znajdowała się tu siedziba sądu grodzkiego i ziemskiego. Zasób ksiąg miejskich tego ośrodka z okresu do końca XVI w. obejmuje 27 rękopisów, przy czym nie zachowała się żadna księga radziecka z tego okresu (tab. 3). Zespół ten w porównaniu do innych opisywanych w niniejszym artykule nie uległ rozproszeniu, bowiem w całości jest przechowywany w Archiwum Narodowym w Krakowie, gdzie trafił w bieżącym roku z oddziału w Nowym Sączu. Księgi miejskie Nowego Sącza zachowały się dopiero od 1488 r., gdyż wszystkie wcześniejsze uległy

15 Muzeum im. Stanisława Fischera w Bochni, Księga bractwa religijnego cechu kowali miasta Bochni, sygn. MB-H/1622 oraz *Ibidem*, Księga dochodów cechu kuśnierskiego miasta Bochni, sygn. MB-H/1623; Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Księga cechu powroźników miasta Bochni, rkp. 3307.

16 Jedna z nich nie jest typową księgą miejską, zawiera zbiór recept i powstała jako księga prywatna, Biblioteka Jagiellońska, sygn. rkp. przyb. 82/91.

17 Archiwum Główne Akt Dawnych, Varia Archiwalne z Biblioteki Baworowskich, Księga ławnicza miasta Ciężkowice. Akta landwójtowsko-ławnicze, sygn. 1/396/0/-/275, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/17927032> (dostęp: 15.11.2023).

zniszczeniu w czasie wielkiego pożaru miasta mającego miejsce w 1486 r. Po tym zdarzeniu w kancelarii miejskiej założono nowe księgi, które aż do końca XIX w. były przechowywane w ratuszu miejskim. W 1894 r. wybuchł pożar miasta, który ponownie strawił archiwum. Z archiwum staropolskiego dzięki poświęceniu ówczasnie żyjących ocalała część ksiąg ławniczych i radzieckich, które wyniesiono z płonącego ratusza, po czym zostały wysłane do archiwum miasta Krakowa, gdzie przetrwały wojny¹⁸. Wprawdzie, jak wspomniano, korzystanie z ksiąg sądeckich jest ułatwione ze względu na to, że znajdują się w jednej instytucji, ale żadna z nich nie jest zdigitalizowana i udostępniona, wobec czego badacz jest zmuszony do korzystania z rękopisów na miejscu w czytelni archiwum.

Olkusz w średniowieczu był znaczącym ośrodkiem małopolskim, którego rozwój opierał się na górnictwie ołowiu i srebra. Zasób najstarszych ksiąg miejskich tego ośrodka jest bardzo skąpy. Z okresu do końca XVI w. zachowało się tylko osiem rękopisów (tab. 3).

Olkusz jest przykładem miasta, którego skromny zasób archiwalny jest rozproszony pomiędzy pięć instytucji, zlokalizowanych w czterech miastach. We Wrocławiu w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich przechowywane są dwie księgi, przy czym druga z nich jest tylko fragmentem najstarszej księgi, która zaginęła¹⁹. Kolejne dwie są przechowywane w Archiwum Państwowym w Katowicach, w zespole Akta miasta Olkusza²⁰. Księgi z tego archiwum nie są zdigitalizowane i z informacji uzyskanej z Archiwum wynika, że nie ujęto ich w planie digitalizacji na rok 2023. Kolejne dwie księgi olkuskie znajdują się w Krakowie, w Bibliotece Jagiellońskiej, dotyczą one spraw sądu i urzędu żupnego²¹. Żadna z nich nie jest zdigitalizowana. Ostatnie dwie księgi olkuskie znajdują się w Warszawie, jedna z nich w Archiwum Głównym Akt Dawnych²², druga w zbiorach Gabinetu rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego²³.

18 Kazimierz Golachowski, „Inwentarz archiwum miasta Nowego Sącza z lat 1292–1772 (Inwentarz idealny)”, *Rocznik Sądecki* 3/36 (1957): 190.

19 Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, *Lauda, constitutiones, decreta et plebiscitum ciuitatis Vlkussiensis*, sygn. 9819/II; *ibidem*, Fragmenty księgi radzieckiej miasta Olkusza z lat 1346–1359, sygn. 4572/III. Księga została wydana przez: Wyrozumska, „Fragmenty najstarszej księgi”, 49–57.

20 Archiwum Państwowe w Katowicach, Akta miasta Olkusza, *Liber formularum actorum* [miasta Olkusza] 1505–1669, sygn. 12/1204/2/1; *ibidem*, Księga radziecka miasta Olkusza 1599–1634, sygn. 12/1204/2/4.

21 Biblioteka Jagiellońska, Księga sądu i urzędu żupy w mieście Olkuszu, rkp. 1; *Ibidem*, Fragmenty rachunków kopalni w mieście Olkuszu, rkp. 1108.

22 AGAD, sygn. 1/140/0/-/1.

23 AGAD, Księga radziecka i wójtowsko-ławnicza miasta Olkusza, sygn. 1/140/0/-/1; Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Księga rachunkowa miasta Olkusza, sygn. 42.

Pierwsza księga jest dostępna w witrynie Szukaj w Archiwach²⁴. Druga z nich nie posiada żadnej kopii, na miejscu można korzystać z mikrofilmu.

Proszowice w średniowieczu i nowożytności były miejscem, w którym odbywały się sejmiki ziemskie. Archiwalia tego miasta są przykładem innego rodzaju rozproszenia zasobu źródłowego, nie zawsze bowiem dotyczy to wyłącznie rozproszenia samych ksiąg miejskich, ale czasem także ich fragmentów, które w różnym czasie zostały zapewne przypadkowo odłączone od rękopisu i przyłączone do ksiąg innych miast²⁵. Zasadniczo spośród 9 ksiąg miejskich Proszowic (tab. 3) większość jest przechowywana w Archiwum Narodowym w Krakowie, ale po II wojnie były nieuporządkowane i część pochodzących z nich składek została złożona z księgami Lelowa²⁶. Z kolei do jednej z ksiąg Proszowic włączono składki z księgi innego miasta, Chrzanowa. Ostatnio zidentyfikowano część księgi cechowej Proszowic, która jest przechowywana w Bibliotece Jagiellońskiej, zaś jedną jej składkę odnaleziono w Archiwum Diecezjalnym w Kielcach²⁷. Żadna z zachowanych ksiąg miejskich Proszowic nie została zdigitalizowana i udostępniona w sieci.

WNIOSKI

Podsumowując analizowane kwestie, stan rozproszenia rękopiśmiennych ksiąg miejskich badanych ośrodków w kolekcjach archiwalnych i muzealnych jest różny (tab. 2). Zasadniczo scalony został zespół Nowego Sącza, pozostałe zaś są rozproszone z reguły pomiędzy trzema instytucjami, przy czym najczęściej jedną z nich jest Archiwum Narodowe w Krakowie, które przechowuje największą liczbę ksiąg miejskich badanych miast. Jak można zauważyć, sytuacja przedstawia się znacznie gorzej w przypadku miast, dla których ksiąg zachowało się niewiele. Symbolicznym przykładem jest Olkusz, którego skromna spuścizna najstarszych ksiąg miejskich uległa największemu rozproszeniu. Analiza stopnia digitalizacji i udostępniania zachowanych rękopisów ukazała, że w tym względzie sytuacja przedstawia się nie najlepiej. Wprawdzie

24 AGAD, sygn. Olkusz 1, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/17727113> (dostęp: 06.11.2023).

25 Zasób archiwalny Proszowic opisał Karol Nabiałek, „Księgi miejskie Proszowic z XV–XVIII w. Studium kodykologiczne”, *Archeion* 120 (2019): 283–322.

26 Szczegóły zob. Nabiałek, „Księgi miejskie”, 287.

27 Odnalazł ją i dokonał identyfikacji Karol Nabiałek, „Księgi korporacji rzemieślniczych Proszowic z XV wieku: przyczynek do badań nad piśmiennictwem miejskim w średniowieczu”, *Średniowiecze Polskie i Powszechne* 13 (2021): 101–132.

w świetle statystyk 33% ksiąg z badanej grupy miast jest dostępnych w sieci, jednak nie oddaje to stanu faktycznego, bowiem dane zostały zniekształcone przez księgi Bochni, które są niemal w całości zdigitalizowane i udostępnione. W pozostałych przypadkach udostępnione są z reguły pojedyncze księgi. Szczególnie dotkliwy dla badacza jest brak kopii cyfrowych bogatych zasobów miast średnich, czyli Biecza i Nowego Sącza. W digitalizacji i udostępnianiu ksiąg przoduje Archiwum Narodowe w Krakowie (94% wszystkich udostępnianych), ale wynika to przede wszystkim z faktu, że tam znajduje się największy zasób zachowanych rękopisów dotyczących grupy badanych miast.

Tabela 1. Liczba ksiąg miejskich wybranych miast dawnego województwa krakowskiego do końca XVI w.

Lp.	Miasto	Liczba instytucji przechowujących księgi	Liczba ksiąg do k. XVI w.	W tym udostępnionych w sieci	%
1	Biecz	3	23	1	4
2	Bochnia	3	35	32	91
3	Ciężkowice	3	5	1	20
4	Nowy Sącz	1	27	0	0
5	Olkusz	5	8	1	12
6	Proszowice	3	9	0	0
Razem		9	107	35	33

Tabela 2. Kolekcje archiwalne i biblioteczne ksiąg miejskich wybranych miast dawnego województwa krakowskiego do końca XVI w.

Lp.	Instytucja	Liczba przechowywanych ksiąg z badanych miast	%	W tym ksiąg zdigitalizowanych i udostępnianych w sieci	%
1	Archiwum Narodowe w Krakowie	86	80	33	94
2	Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu	6	5,5	0	0
3	Biblioteka Jagiellońska w Krakowie	6	5,5	0	0
4	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie	2	2	2	6
5	Archiwum Państwowe w Katowicach	2	2	0	0

Lp.	Instytucja	Liczba przechowywanych ksiąg z badanych miast	%	W tym ksiąg zdigitalizowanych i udostępnianych w sieci	%
6	Muzeum im. S. Fischera w Bochni	2	2	0	0
7	Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie	1	1	0	0
8	Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego	1	1	0	0
9	Archiwum Diecezjalne w Kielcach	1	1	0	0
Razem		107	100	35	100

Tabela 3. Stan digitalizacji i udostępnienia ksiąg miejskich wybranych miast dawnego województwa krakowskiego do końca XVI w.

Miasto	Typ ksiąg	Miejsce przechowywania rękopisu	Liczba jednostek	Liczba jednostek udostępnianych w sieci
BIECZ				
1	Księgi cechowe ²⁸	Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław	4	0
2	Księgi rachunkowe	Kraków, Biblioteka Jagiellońska	1	0
3	Księgi cechowe	Kraków, Biblioteka Jagiellońska	1	0
4	Księgi radzieckie (w tym rachunkowe)	Kraków, Archiwum Narodowe	7	1
5	Księgi ławnicze	Kraków, Archiwum Narodowe	8	0
6	Księgi wójtowskie	Kraków, Archiwum Narodowe	1	0
7	Księgi wójtowsko-ławnicze	Kraków, Archiwum Narodowe	1	0
Razem ksiąg Biecza			23	1
BOCHNIA				
1	Księgi ławnicze, wójtowskie i wójtowsko-ławnicze	Kraków, Archiwum Narodowe	17	17

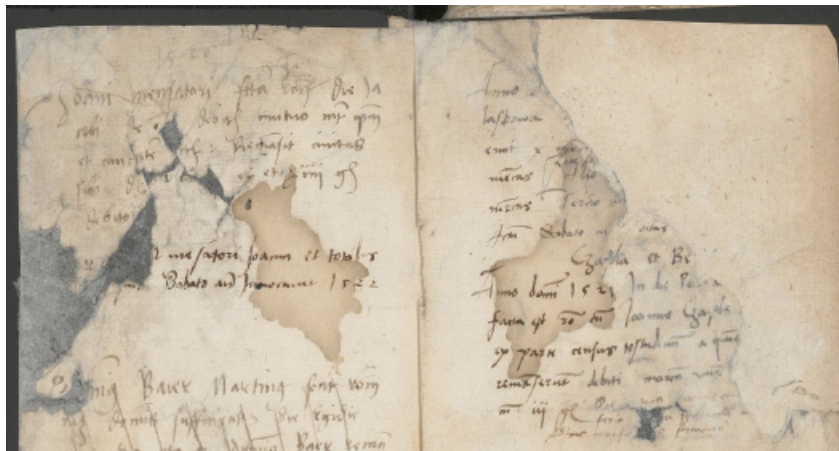
28 W tym księga czynszów należących do cechu wielkiego.

Miasto	Typ ksiąg	Miejsce przechowywania rękopisu	Liczba jednostek	Liczba jednostek udostępnianych w sieci
2	Księgi radzieckie	Kraków, Archiwum Narodowe	14	14
5	Rejestry przyjęć do prawa miejskiego	Kraków, Archiwum Narodowe	1	1
6	Księgi cechowe	Kraków, Biblioteka Naukowa PAU i PAN	1	0
7	Księgi cechowe	Bochnia, Muzeum im. S. Fischera	2	0
Razem ksiąg Bochni			35	32
CIĘŻKOWICE				
1	Księgi recept medycznych	Kraków, Biblioteka Jagiellońska	1	0
2	Księgi radzieckie	Kraków, Archiwum Narodowe	2	0
3	Księgi ławnicze	Kraków, Archiwum Narodowe	1	0
4	Księgi wójtowsko-ławnicze	Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych	1	1
Razem ksiąg Ciężkowic			5	1
NOWY SĄCZ				
1	Księgi ławnicze	Kraków, Archiwum Narodowe	15	0
2	Księgi wójtowsko-ławnicze	Kraków, Archiwum Narodowe	10	0
3	Księgi cechowe	Kraków, Archiwum Narodowe	2	0
Razem ksiąg Nowego Sącza			27	0
OLKUSZ				
1	Księga formularzy	Katowice, Archiwum Państwowe	1	0
2	Księgi radzieckie	Katowice, Archiwum Państwowe	1	0
3	Księgi radzieckie i wójtowsko-ławnicze	Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych	1	1
4	Fragmenty ksiąg radzieckich i ławniczych	Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich	2	0
5	Księgi rachunkowe rajców olkuskich	Warszawa, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego	1	0
6	Księgi górnicze	Kraków, Biblioteka Jagiellońska	2	0
Razem ksiąg Olkusza			8	1

Miasto	Typ ksiąg	Miejsce przechowywania rękopisu	Liczba jednostek	Liczba jednostek udostępnianych w sieci
PROSZOWICE				
1	Księgi radzieckie	Kraków, Archiwum Narodowe	2	0
2	Księgi wójtowsko-tawnicze	Kraków, Archiwum Narodowe	5	0
3	Księgi cechowe	Kraków, Biblioteka Jagiellońska	1	0
4	Księgi cechowe i brackie (fragmenty)	Kielce, Archiwum Kurii Diecezjalnej	1	0
Razem ksiąg Proszowic			9	0
RAZEM KSIĄG			107	35

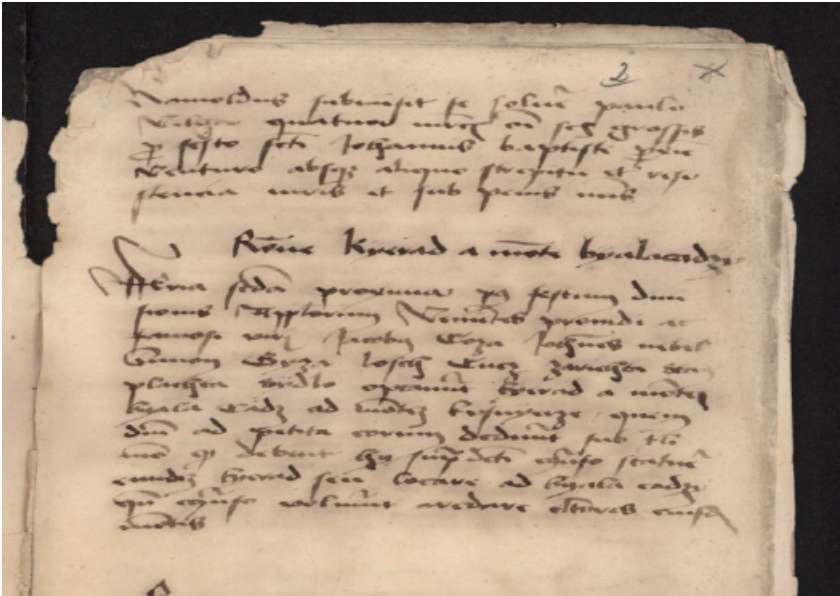
MATERIAŁ ILUSTRACYJNY

Fragment księgi Biecza, ANK, Księga przyjęć do obywatelstwa Biecza, sygn. 29/101/0/3/26.

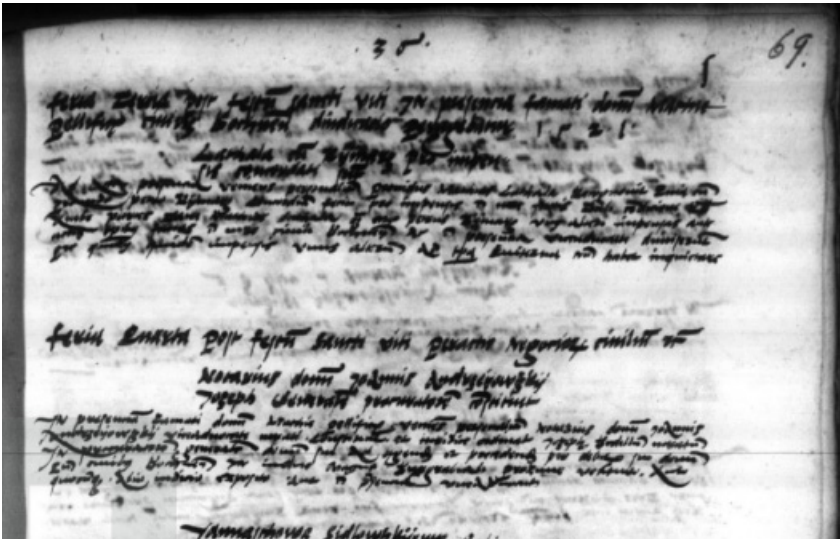
Źródło: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/13467927> (dostęp: 13.11.2023)

Fragment księgi Olkusza, AGAD, sygn. Olkusz 1.

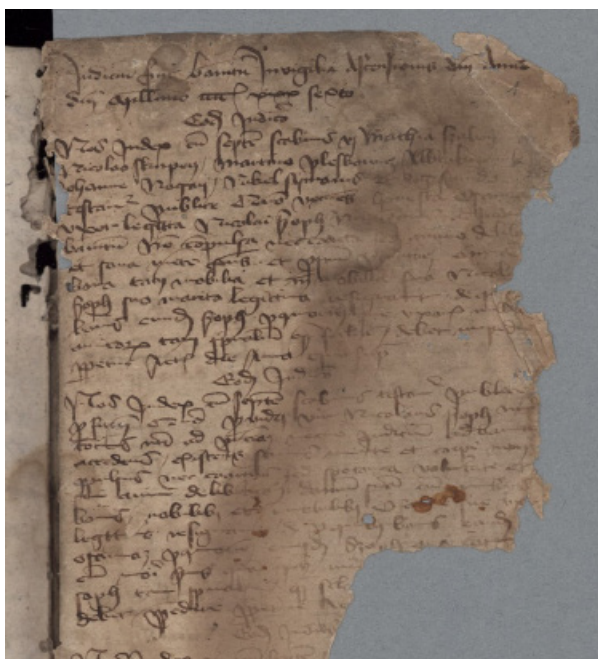
Źródło: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/17727113>,
(dostęp: 13.11.2023)

Fragment księgi Bochni, Archiwum Narodowe w Krakowie, Akta miasta Bochni,
sygn. 29/4001/0/2.1/11.

Źródło: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/5992760>
(dostęp: 13.11.2023)

Fragment księgi Ciężkowic, Varia Archiwalne z Biblioteki Baworowskich, Księga ławnicza miasta Ciężkowice. Akta landwójtowsko-ławnicze, sygn. 1/396/0/-/275.

Źródło: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/17927032>
(dostęp: 15.11.2023)

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Varia Archiwalne z Biblioteki Baworowskich, Księga ławnicza miasta Ciężkowice. Akta landwójtowsko-ławnicze, sygn. 1/396/0/-/275.

Księga radziecka i wójtowsko-ławnicza miasta Olkusza, sygn. 1/140/0/-/1.

Archiwum Narodowe w Krakowie

Akta miasta Biecza, sygn. 29/101/0/3/26.

Akta miasta Bochni, sygn. 29/4001/0/2.1/10.

Archiwum Państwowe w Katowicach

Akta miasta Olkusza, *Liber formularum actorum* [miasta Olkusza] 1505-1669, sygn. 12/1204/2/1.

Księga radziecka miasta Olkusza 1599-1634, sygn. 12/1204/2/4.

Biblioteka Jagiellońska

sygn. rkp. przyb. 82/91, rkp. 1, rkp. 1108.

Biblioteka Naukowa PAU i PAN

- Księga cechu powroźników miasta Bochni, rkp. 3307.
Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
Księga rachunkowa miasta Olkusza, sygn. 42.
Muzeum im. Stanisława Fischera w Bochni
Księga bractwa religijnego cechu kowali miasta Bochni, sygn. MB-H/1622.
Księga dochodów cechu kuśnierskiego miasta Bochni, sygn. MB-H/1623.
Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu
Lauda, constitutiones, decreta et plebiscitum ciuitatis Vlkussiensis, sygn. 9819/
II.
Fragmety księgi radzieckiej miasta Olkusza z lat 1346–1359, sygn. 4572/III.

Źródła drukowane

- Księgi radzieckie kazimierskie 1369–1381 i 1385–1402. Acta consularia Casimiriensia 1369–1381*, wyd. Adam Chmiel (Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1932).
Najdawniejsza księga sądowa miasta Biecza, wyd. Bolesław Ulanowski (Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1896).
Stanko Przemysław, „Zaginiona najstarsza księga miejska Kęt z XIV – XVI wieku”, *Archiwista Polski* 2 (2009): 27–42.
Wyrozumska Bożena, „Fragmenty najstarszej księgi miejskiej Olkusza”, *Małopolskie Studia Historyczne* 2/1 (1959): 49–57.

Książki i monografie

- Bartoszewicz Agnieszka, *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2012).
Bogucka Maria, Samsonowicz Henryk, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986).
Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802, oprac. Marian Friedberg (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966).
Kiryk Feliks, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI: województwo krakowskie (powiaty południowe)* (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1985).
Starzyński Marcin, *Średniowieczny Kazimierz. Jego ustrój i kancelaria* (Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2015).
Tandecki Janusz, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)* (Warszawa–Toruń: IS PAN, 1990).
Wyrozumska Bożena, *Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu* (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1995).

Czasopisma

- Friedberg Marian, „Kancelaria miasta Kazimierza pod Krakowem 1355–1802”, *Archeion* 36 (1962): 137–170.

- Friedberg Marian, „Kancelaria miasta Krakowa do połowy XVIII wieku”, *Archeion* 24 (1955): 277–304.
- Golachowski Kazimierz, „Inwentarz archiwum miasta Nowego Sącza z lat 1292–1772 (Inwentarz idealny)”, *Rocznik Sądecki* 3/36 (1957): 190.
- Król Mateusz, Schmidt Michał, „Krakowskie *libri iuris civilis* z lat 1392 – 1800 na tle zachowanych rejestrów przyjęć do prawa miejskiego w Polsce i wybranych ośrodkach europejskich”, *Krakowski Rocznik Archiwalny* 21 (2015): 19–52.
- Nabiałek Karol, „Księgi korporacji rzemieślniczych Proszowic z XV wieku: przyczynek do badań nad piśmiennictwem miejskim w średniowieczu”, *Średniowiecze Polskie i Powszechne* 13 (2021): 101–132.
- Nabiałek Karol, „Księgi miejskie Proszowic z XV–XVIII w. Studium kodykologiczne”, *Archeion* 120 (2019): 283–322.
- Starzyński Marcin, „Nad średniowiecznymi księgami rachunkowymi miasta Krakowa”, *Roczniki Historyczne* 74(208): 165–178.

Rozdziały w monografiach

- Bartoszewicz Agnieszka, „Średniowieczne księgi sądowe polskich miast – dzieje powstania zespołów i kolekcji”, w: *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, red. Anna Kamler, Dorota Pietrzakiewicz (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2014), 159–173.
- Łosowski Janusz, „Dokument i księga wpisów w społecznościach małych miast okresu staropolskiego. Problem funkcji”, w: *Kultura piśmienna średniowiecza i czasów nowożytnych. Problemy i konteksty badawcze*, red. Piotr Dymmel, Barbara Trelińska (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998), 151–164.
- Samsonowicz Henryk, „Średniowieczne księgi sądowe małych miast w Polsce”, w: *Homines et societas: czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. Tomasz Jasiński, Tomasz Jurek, Jan Piskorski (Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1997), 447–484.
- Wolff Adam, „Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835”, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Głównie Akt Dawnych*, red. Adam Stabelski (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1957), 175–221.

Netografia

- Archiwum Głównie Akt Dawnych, Varia Archiwalne z Biblioteki Baworowskich, Księga ławnicza miasta Ciężkowice. Akta landwójtowsko-ławnicze, sygn. 1/396/0/-/275, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/17927032> (dostęp: 15.11.2023).
- Archiwum Głównie Akt Dawnych, sygn. Olkusz 1, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/17727113> (dostęp: 13.11.2023).

Archiwum Narodowe w Krakowie, Akta miasta Biecza, Księga przyjęć do obywatelstwa Biecza, sygn. 29/101/0/3/26, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/13467927> (dostęp: 13.11.2023).

Archiwum Narodowe w Krakowie, Akta miasta Bochni, sygn. 29/4001/0/2.1/11, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/5992760> (dostęp: 13.11.2023).

